

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ҚЫПШАҚ ТОБЫ ЖӘНЕ ҚҰМЫҚ ТІЛІ

Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: nursulu.m@mail.ru

Тіл білімі ғылымында тілдердің туыстық белгілерін анықтау, яғни лексикалық, фонетикалық, грамматикалық ұқсастықтарын ажырату өте маңызды. Түркі тілдерін топтастыру жөнінде көптеген ғалымдар өз жіктемелерін ұсынған. Кейбір зерттеушілер географиялық орнына қарай (В.А.Богородицкий, И.Бенциг, К.Г.Менгес) жіктесе, түрік ғалымы Т.Текин көбіне фонетикалық қағидаға сүйенген. Қазіргі уақытта жалпы тіл білімінде түркі тілдерінің тарихын, этникалық құрамын, қазіргі жағдайын жан-жақты зерттеп, фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін салыстыра жасалған ғалым Н.А.Баскаковтың жіктемесі басшылыққа алынып жүр. Н.А.Баскаков түркі тілдерін әуелі батыс хун және шығыс хун тілдері деп үлкен екі топқа жіктеген. Батыс хун тілдерін 4 топқа бөледі:

I. Бұлғар тобы: көне бұлғар, хазар, қазіргі чуваш тілдері;

II. Оғыз тобы: *оғыз-түрікмен тобы* (Қашқари сөздігіндегі оғыздар, түрікмен, Кавказдағы түрхмен тілдері); *оғыз-бұлғар тобы* (көне печенег, үз (торктер, берендейлер, ковуйлер), қазіргі гагауз, балқан түріктерінің тілдері); *оғыз-селжүк тобы* (көне селжүк, көне осман түріктері, қазіргі әзірбайжан тілдері).

III. Қыпшақ тобы: *қыпшақ-полевец* (көне полевец (қыпшақ, құман), қазіргі қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым татарлары тілдері); *қыпшақ-бұлғар:* ортағасырлардағы Алтын Орда әдеби тілі, қазіргі татар, башқұрт тілдері; *қыпшақ-ноғай:* қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдері, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі.

IV. Қарлұқ тобы: қарлұқ-ұйғыр, қарлұқ-хорезм (шағатай, көне өзбек, қазіргі ұйғыр, өзбек) тілдері.

Шығыс хун тілдерін 2 топқа бөледі:

I. Ұйғыр-оғыз тобы: *ұйғыр-түкюй тобы* (көне оғыз, көне ұйғыр, қазіргі тыва, қарағас (тофа) тілдері); *саха-якут тобы* (якут тілі); *хакас тобы:* (1) хакас, шор тілінің иран диалектісі, сары ұйғыр, камасин, Чулым татарларының тілі; 2) шор тілінің қосуан диалектісі, алтай тілінің сарлұқ диалектісі).

II. Қырғыз-қыпшақ тобы: көне қырғыз, қазіргі қырғыз, қазіргі қырғыз, алтай тілдері [1].

Біз осы шағын мақаламызда сөз еткелі отырған құмық тілі қыпшақ тобына жатады. Құмық тілі – Дағыстан Республикасына, Шешенстанның солтүстігіне және Солтүстік Осетияның Моздок ауданына және Түркияға, Таяу Шығыстың бірқатар елдеріне тараған тіл. Қарачай-балқар, ноғай

тілдерімен қатар, түрік тілінің қыпшақ тобына жатады. Құмық тілінде сөйлеушілердің саны, 2010 жылғы санақ бойынша, 426212 адамды құраған [2].

Орта ғасырларда құмықтар Солтүстік Кавказдағы саны өте көп халық болған. Олар мекендеген кең аймақ оңтүстігінде Дербенттен, солтүстігінде Кума өзенінен және Теректің ағып шыққан бастауынан батысында жазыққа дейін созылып жатты. Құмықтар жататын тілдік топқа этногенезі, тілі, мәдениеті, діні және көп жағдайда тарихи тағдырлары ұқсас балқар, қарашай, қырым татарлары, сондай-ақ бірқатар белгілері бойынша ноғайлар мен терекемейлер – дағыстандық әзірбайжандар да енеді. Шығыс Түркістанда, қазір Қытайдың батыс бөлігінде, мекендейтін түркі халықтарының бірі – ұйғырлардың тілі құмық тіліне өте жақын деп есептеледі.

Құмық тілі Дағыстанның алты әдеби тілінің бірі болып саналады. Құмық тілінің кезеңге бөлінуі осы уақытқа дейін анықталмаған. Шамамен, моңғолдық дәуірге дейін, XIII ғасырда қалыптасқан деп есептеледі. XVII ғасырдан Солтүстік-Шығыс Кавказда құмық тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде және орыс әкімшілігімен ресми тіл болып қалыптасты.

Құмық тілі XIX ғасырдың басына дейін Дағыстанның солтүстігіндегі, яғни Дағыстанның тау етегіндегі және жазықтағы аймағына тараған лингва-франка – ұлтаралық қатынас тілі болып табылады. Құмық тілі Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейін де ұлысаралық қызмет атқарған. Көп ұлыстардан құралған Дағыстан мен Солтүстік Кавказды көптеген ұлттар мен ұлыстар мекен еткендіктен, олар қарым-қатынас құралы ретінде құмық тілін қолданған. Осы аймаққа келген ресейліктер де құмық тілін үйренуге мәжбүр болған. Қазіргі уақытта сан жағынан аз халық – құмықтардың тілі бір кездерде халықаралық тіл деңгейінде болғандығы, шын мәнінде, таңғаларлық.

1928 жылға дейін құмықтар араб жазуын қолданған. 1928-38 жылдары – латын графикасына негізделген әліпби, 1938 жылдан кириллица қолданылады. Құмық әліпбиінде 38 әріп және 6 қосымша әріп: ғы (ғ), кь (қ), нь (н), оь (ө), уь (ү), ж (дж) бар. Құмық тілінде 8 дауысты дыбыс бар: а, е, ы, и, о, оь, у, уь, кейбір, негізінен, кірме сөздерде дауысты ә дыбысы кездеседі.

Құмық тілі мынадай бес диалектіден тұрады: хасавюрт, бойнақ, қайтақ, таулы және тер. Тер диалектісі Шешен, Ингуш Республикаларында және Осетияда байқалады. Басқаларынан қайтақ диалектісінің айырмашылығы бар. Кейбір диалектілерде кавказ тілдерінің ұзақ мерзімді өзара әсері көрінеді, ішінара бұл «кавказдық» шұғыл-көмей дауыссыздардан байқалады.

Қазіргі құмық әдеби тілі хасавюрт және бойнақ диалектілерінің негізінде қалыптасқан. Құмық диалектологиясының ғылым ретінде негізін қалаған көрнекті түрколог-ғалым Н.К. Дмитриев [3]. Құмық диалектологиясының дамуына И.А. Керимов [4], Н.Х. Ольмесов [5] т.б. ғалымдар елеулі үлес қосты.

Құмық тілін білу шетелдерде, бірқатар Шығыс елдерінде тұратын әзірбайжан, ұйғыр, өзбек, қазақ, түрікмен халықтарының өкілдерімен де

қарым-қатынас жасауға септігін тигізеді. Ал құмық тіліне өте жақын тіл түрік тілі болса, ол кеңінен таралған халықаралық тілдердің бірі болып саналады.

Құмық тілін білу Шығыс тарихы мен мәдениетін тереңірек меңгергісі, түпнұсқамен танысқысы келетіндерге мүмкіндік жасайды, себебі көркемдігі жоғары фольклорлық туындылар, Насими, Бабыр, Науаи, Мақтымқұлы, Ғ. Тоқай, Й. Казак, М.-Ф. Ахундов, Жамбыл, Ниязи, Н. Хикмет, Ә. Несин, Қ. Қулиев, Ш. Айтматов тағы басқалардың өлмес туындылары, сондай-ақ көптеген тарихи, заң және басқа да құжаттар, жылнамалар мен зерттеулер әр түрлі түркі тілдерінде жазылған. Құмық тілінде жазылған жазба ескерткіштер XVI ғасырдан белгілі.

Құмықтар – Дағыстан Республикасының байырғы халықтарының бірі, Солтүстік Кавказдағы түркі халықтары ішіндегі біршама ірі ұлтқа жатады. Дағыстан халықтары арасында саны бойынша 3-орында, Ресей Федерациясында – 503,1 мың адам, оның 431,7 мыңы (14,9%) – Дағыстан Республикасында. Дағыстандағы құмықтардың жартысы (51%) ауылдық аймақтардағы Қарабудахкент, Бойнақ, Кумторқалы, Бабаюрт, Қыякент, Хасавюрт, Қызылюрт және Қайтас сияқты сегіз ауданға таралған. Барлық құмықтардың жартысына жуығы Махачкала, Бойнақ, Хасавюрт т.б. қалаларда және қала типтес елді мекендерде, қалалық елді мекенге айналған бұрынғы құмық ауылдарына топтастырылған. Құмықтар ежелден осы өлкенің құнарлы жазығын мекендеген. Дағыстаннан тыс Ресейдің басқа аймақтарында 71 мыңға жуық адам, яғни Ресей Федерациясындағы құмықтардың 14%-дан астамы тұрады.

Біріншіден, тарихи ежелгі этникалық территориялары Шешен Республикасының Гудермес және Грозный аудандарында (9 мың адамға жуық) және Солтүстік Осетия – Алания Республикасының Моздок ауданында (13 мыңға жуық адам) үлкен-үлкен топтармен өмір сүруде. Екіншіден, құмықтардың елеулі бөлігі соңғы онжылдықта Ресей Федерациясының Ставрополь өлкесіне (6 мың адамға жуық), сондай-ақ Тюмень облысына (12 мың адамнан астам), Югра – Ханты-Мансий автономиялық аймағына (10 мың адамға жуық), Ямала-Ненец автономиялық аймағына (3 мың адамға жуық) қоныстанды.

Бұған құмықтардың таулы аймақта тұратын құмықтардың бір бөлігінің жазыққа ұйымдасқан түрде жаппай қоныс аударуы, жұмысқа орналасу мәселесінің ушығуы себеп болды.

Құмықтардың ірі қауымы Мәскеу қаласында және Мәскеу облысында (2,4 мың адам), Астрахан және Ростов облыстарында (1,4), Волгоград облысында, Кабардино-Балқария, Қалмыкия және Краснодар өлкесінде (0,9-0,6) және Санкт-Петербург қаласында (0,5 мың адам) тұрады [6:12,59].

Алыс шетелдерде құмық диаспорасы ортағасырларда қалыптаса бастады, құмықтардың жаппай көшіп-қонуының басталуы әсіресе Солтүстік Кавказдың басқа да халықтары сияқты, XIX ғасырдың 60-70-жылдары Кавказ соғысы аяқталған кезеңге сәйкес келеді. Сол уақыттан бастап солтүстіккавказдықтардың, оның ішінде құмықтардың да үлкен бөлігі

Түркия, Иордания, Сирия және әлемнің басқа да елдеріне қоныстанды. Қазіргі уақытта Қазақстан, Украина, Өзбекстан, Түрікменстан және Әзірбайжан сияқты жақын шетелдерде де құмықтар мекен етеді.

Өздерінің аты – кьумукь (құмық), осы эндоэтнонимнен орысша, ноғайша – кумык, шешенше – гIумкхи сөзі шығады, Дағыстанның таулы халықтарында құмық сөзі «өзен аңғары тұрғындары» деген мағынаны білдіреді. Ғалымдар құмық этнонимінің этимологиясын түрліше түсіндіреді: оның ішінде «гунн» (тайпа аты), «кьон» + «укь» (салт атты тайпа), «кум» (құм), «кув» (аққу, шамамен, бұрынғы тайпалар тотемі). Ғылымда «құмық» этнонимінің шығу тегі айқын емес. Кейбір зерттеушілер оны қимақ-қыпшақпен – түркі тайпалары бірлестігінің атауымен (IX ғасырдың 2-жартысы) байланыстырса, «құм», «құмлық» дегеннен шығады деп есептейтіндер де бар.

Құмықтар Солтүстік Кавказдағы үлкен еуропаидтік нәсілдің кейбір топтарда кавказдық түрімен араласқан ежелгі каспийлік антропологиялық түріне жатады. Дағыстанның көне жазулы әдеби тілінің бірі – құмық тілінде сөйлейді. Ол түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады, әйтсе де құмық тілінде ғұндар тілінің (б.з. IV ғ.), бұлғар, хазар (V – X ғғ.) және оғыздар (XI – XII ғғ.), тілдерінің көне элементтері кездеседі. Бұл – құмық халқының осы ұлыстардың тарихи ұрпақтарының бірі екендігінің дәлелі. Кавказ халықтары тілдерінің әсері де грамматикалық құрылымында айқын байқалады. Лексикасында орыс тілінен енген кірме сөздер де көп.

Құмықтардың 99%-ы өздерінің ұлттық ана тілі деп құмық тілін санайды. РФ-дағы барлық құмықтардың 96,8%-ы, яғни 409 мың адам өз ана тілдерін біледі. Сондай-ақ 91% құмық орыс тілінде сөйлейді [6:22,126].

2002 жылғы санақ бойынша, Дағыстанда құмық тілін еркін меңгерген көрші халықтар өкілдері, 38 мың адам бар: атап айтқанда, 15,3 мың авар, 11,6 мың даргин, 7,2 мың шешен, 1,4 мың ноғай, 1,4 мың орыс (!), 1,2 мың татар т.б. Керісінше, нах-дағыстан тілдерін меңгерген құмықтардың саны әлдеқайда кем: авар тілі – 4,1 мың, даргин тілі – 2,1 мың, шешен тілі – 4,5 мың [6:125-129]

Республика тұрғындарының ана тіліне шынайы құрметі мынаны көрсетеді: 1970 жылы Дағыстанда ауылдық елді мекендерде орыс тілін білетіндердің саны 35%-ды ғана құраған, жергілікті халықтың арасында бұл көрсеткіш бұдан да төмен – 34%. Ал бұл кезде республиканың байырғы халқының 75%-ы ауылдық жерлерде тұрған [7:113].

Тілді ғылыми-зерттеу орталықтары Ресей ҒА Дағыстан ғылыми орталығының Тіл, әдебиет және өнер институты, Дағыстан мемлекеттік университетінің Дағыстан филологиясы факультеті, Дағыстан мемлекеттік педагогикалық университетінің жалпы және Дағыстан тіл білімі кафедрасы, Ресей ҒА Тіл білімі институтының Кавказ және түркі тілдері зертханасы болып табылады.

Құмық тілінің ұлтаралық байланыс құралы ретіндегі және басқа да қасиеттерін орыс зерттеушілері Кавказ соғысына дейінгі кезеңде-ақ өте

жоғары деңгейде сипаттап берген. XIX ғасырдың аяғында М.Г.Афанасьевтың «Орысша-құмықша сөздігі» (1893) жарық көрді [8]. Осы тілдің алғашқы грамматикасының – «Татар грамматикасының кавказ тармағы» деген еңбектің авторы Тимофей Макаров 1848 жылдың өзінде-ақ «Татар (түрік) тілінде сөйлейтін тайпалардың ішінде, құмық тілі айқындығы мен дәлдігі, еуропа өркениетіне жақындығы бойынша маған өте ұнайды, сонымен бірге Кавказ тауларының солтүстік шегінде орналасқан барлық ру, тайпалар өз тілдерінен басқа, құмық тілінде де сөйлейтіндігімен ерекшеленеді», – деп мәлімдеген болатын [9].

Екінші осындай еңбек – «Түрік тілі кавказ грамматикасы» (1857) кітабының авторы Иосиф Адамов та осыған ұқсас пікір білдіріп, «Түрік тілі тармағына жататын құмық тілі солтүстік кавказ тайпалары тілдерінің ішіндегі жергілікті халыққа еуропалық таным, түсініктерді жеткізе отырып, Батыс пен Кавказды байланыстыру қызметін атқарып отыр», – деп атап көрсетті [10].

XVIII ғасырдағы көрнекті зерттеуші – граф Ян Потоцкий, Солтүстік-Шығыс Кавказдағы құмық тілінің таралу аймағы туралы «Астрахан және Кавказ жерлерінде саяхаттаған 1797-1798 жылдарда Терек пен Дербентке дейінгі халықтар түрік немесе құмық тілінде сөйлейді», – деген қорытынды жасаған [11].

Сонымен, тарихи, этнографиялық және лингвистикалық мәліметтер негізінде келесідей қорытынды жасауға болады: құмық тілі және ұлты Каспий маңындағы өзара туысқан байырғы түрік тайпаларының көптеген ғасырлық байланысы негізінде қалыптасқан. Сондықтан да құмықтар Дағыстанның байырғы халқы болып табылады. Құмық тіліне түрік тілдері мен диалектілерінің ерекшеліктері тән.

Н.А. Баскаков құмық тілінің негізінде болгар, хазар, ең бастысы, далалық тайпаларға тән, тарихи қалыптасқан айшықтардың бар екендігін анықтаған (1952) [12].

X-XI ғасырларда оғыздардың (оғыз-түріктер) Солтүстік Дағыстанға қыпшақтар қысымына шыдамай, көптеп көшіп келуі де құмық тіліне елеулі әсер етті. Осы тайпа тілінің әсерін құмықтардың оғыз тілді көршілерімен мәдени-экономикалық байланыста өмір сүруі одан ары күшейте түсті.

Құмық тілі Дағыстан Республикасына Конституциясына сәйкес, 1994 жылы орыс және Дағыстандағы басқа тілдермен қатар, мемлекеттік тіл болып танылды. Ол бастауыш мектепте оқыту тілі ретінде қолданылады, орта мектепте, арнайы орта оқу орындары мен ЖОО-да пән ретінде оқытылады. Құмық тілінде оқулықтар, көркем және публицистикалық әдебиеттер жарық көруде, газет-журналдар шығарылады, радио және телехабарлар таратылады, театр жұмыс істейді. Құмық тілінде «Ёлдаш» деген газет жарық көреді.

Сонымен, құмық тілі – түрік тілді көптеген тайпалардың ұзаққа созылған тарихи кезеңдегі этногенезі негізінде қалыптасқан күрделі де байырғы тіл. Сондықтан құмық тілі және оның түрік тілдері тілдік

құбылыстарымен, сондай-ақ түрік халықтары диалектілік жүйесімен байланыстарын зерттеудің ғылыми мәні үлкен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1984.
2. Портал Всероссийская перепись населения, 2010 г.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940.
4. Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. Махачкала, 1967.
5. Ольмесов Н.Х. Фонетика кумыкского языка (система гласных). Махачкала, 1985.
6. Национальный состав и владение языками, гражданство. 2004.
7. Ибрагимов М.-Р.А. Динамика численности народов Дагестана, 1976.
8. Афанасьев М.Г. Русско-кумыкский словарь // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 17. Тифлис, 1893.
9. Макаров Т.Н. Татарская грамматика кавказского наречия. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского. 1848. VII. 243 с.
10. Алиев К.М. Из истории кумыкского языка / Ленин ёлу, 10 марта 1990 г.
11. Потоцкий Ян. Путешествия в Астраханские и Кавказские степи в 1797-1796 гг., 2003.
12. Баскаков Н.А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. Т. I. М., 1952.

Түйін

Мақалада түркі тілдерінің жіктемелеріне тоқталған. Түркі тілінің кыпшақ тобына жататын құмық тілінің тарихы, өзіндік ерекшелігі және қазіргі жағдайы қарастырылған.

Тірек сөздер: түркі тілдері, кыпшақ тобы, құмық, диалект, эндоэтноним.

Резюме

В статье приведена классификация тюркских языков. Рассмотрены особенности, сегодняшнее состояние и история кумыкского языка, относящегося к кыпшацкой группе тюркского языка.

Ключевая слова: тюркские языки, кыпчакская группа, кумык, диалект, эндоэтноним.

Summary

The article describes the classification of Turkish languages. You can find out a lot of interesting materials considering the feature of the today's state and history of the kumyk language which is relative to kipshak group of Turkish languages.

Key words: Turkish languages, group of kipchak languages, kumyk, dialect, endoetnonim.